

ספרות הילדים החרדית ותפיסת הז"ל את עולם הילד

ראשי-פרקים

- א. ספרות ילדים - מהי?
- ב. ספרות ילדים חרדית - מהי?
- ג. ספרות הילדים החרדית - ספרות דידקטית
- ד. תפיסת הילדות במקורות היהדות
- ה. ביטויין של עקרונות החינוך היהודים בספרות הילדים החרדית
- ו. תהליך ההתמקדות בילד בספרות הילדים החרדית
- ז. הילד בינו לבין עצמו - שאלת הדימוי העצמי

*

האם עולם הילדות המשתמע והמוצג בספרות הילדים החרדית, אךן זהה עם הפרוטוטיפוס של הילדות היהודית כמו שנתגבש במסורות הדורות ובהתבסס על המקורות? או, שמא ישנה תמורה בעולם הילדות הזה, תמורה המושפעת משינויים שהתחוללו בחיי הילד היהודי במציאות חיינו? לצורך התשובה עלינו להגדיר בראש ובראשונה את ספרות הילדים החרדית הקיימת.

א. ספרות ילדים - מהי?

הבא להגדיר הגדרה ז'אנרית ענף ספרותי, יכול להגדירו בהתחשב בגורמים השותפים ביצירתו:

א. המוען: כלומר: האם גילו, מקצועו, מינו, השקפתו, מוצאו וכו' של היוצר מהווה מאפיין של ז'אנר זה? האם ניתן לאפיין ענף זה לפי היוצרים השונים שכותבים את היצירות הנכללות בענף זה? נראה, כי אין מאפיין משותף ליוצרי ספרות הילדים. בין אלה הכותבים לילדים נמצא מבוגרים (ואף ילדים) שהשקפתם, דתם, מוצאם, מטרתם וכו' אינם מאפיינים את כתיבתם, ואינם מגדירים אותה כענף ספרותי העומד בפני עצמו.

ב. הנמען, מקבל המסר. נסיונות רבים נעשו במטרה להגדיר את ספרות הילדים לפי קהל היעד שלה בנוסח: ספרות המתאימה לגיל מסוים או לרמת התפתחות מסוימת של הקורא. מרים רות¹ טוענת, כי "התאמתו של הספר לשלב

1 רות, מרים: "ספרות לגיל הרך". אוצר המורה, תשכ"ט.

התפתחותו של הילד קובעת את הצלחתו". לאה גולדברג² כותבת, כי ספרות ילדים הוא "ענף של ספרות בפרוזה ובשיר המותאם בתוכנו ובסגנונו להבנתם של ילדים מגיל 5-13 בערך". אוריאל אופק³ סובר, שאלה "יצירות שכוונו במפורש לצעיר לשם הנאה...", אך יש "גם כאלה שלא נכתבו במפורש לילד ועברו למדף הילד". בהגדרות אלה ההתייחסות היא לגיל הקורא, לעולם הרוחני המתאים לגיל זה ולמציאות חיים מצויה, תוך מציאת מכנה משותף רחב בתחומי החוויה והרגש, ללא גבולות של אזורי אוכלוסייה, מראה פיזי של הילד, השתייכות עדתית וכד'.

הגדרת ספרות הילדים כספרות שנכתבה במכוון לילד, מצמצמת מאוד את המכלול, ואף אינה עומדת במבחן המציאות כשאנו פוגשים מגוון רחב של ספרים שעברו למדף הילד, למרות שלא הותאמו וכוונו אליו מראש ע"י היוצר. נסיונות ההגדרה הללו עוסקות בתכונות הקורא, ולא באופייה של היצירה. גם כאן אין ניסיון לאפיין את התכונות הספרותיות האופייניות לענף ספרותי.

ג. ניסיון להגדיר ענף זה בהגדרה תמטית, כיצירות שעוסקות בהווי הילדים, מובא ע"י גאורגיו,⁴ הטוען כי ספרות הילדים מסמלת את החיים התרבותיים, נענית לצרכים של הילד ולתחומי ההתעניינות שלו. כלומר: מבחינה תמטית, יעסוק הספר בנושאים הקשורים לילד, מעסיקים אותו או מבטאים את עולמו. אולם, לא נוכל להסתפק בהגדרה זאת, שמתעלמת מיצירות רבות שעוסקות בחיי ילדים ובנושאי ילדות, ביחסי מבוגר ילד וכו', שאינן מתאימות להיכלל בתחום ספרות הילדים. וכן נמצא יצירות רבות לילדים, שאינן עוסקות בנושאים המשקפים את מציאות חיי הילד, כגון עיבודים של יצירות עממיות לסוגיהן. מבחינה תמטית אין הן קרובות לעולם הילד (חוקרים שונים עוסקים בערך של יצירות אלה כמביעות את עולם הנפש⁵).

בעקבות כל האמור, ניתן להגדיר את ספרות הילדים באופן חלקי כספרות שמתחברת ע"י מבוגרים שאינם מאופיינים בדרך כלשהי, אך גם ע"י ילדים. הנמען הוא ילדים, אך גם מבוגרים. זאת ספרות שעוסקת בעולמו של הילד, אך

2 גולדברג, לאה: הערך: "ספרות ילדים" באנציקלופדיה החינוכית כרך א'. משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק, ירושלים, 1959.

3 אופק, אוריאל: "תנו להם ספרים". תל-אביב, ספריית הפועלים, 1978.

4 Georgiou, Constantine: "Children and their literature". Englewood Cliffs, New-Jersey, 1969.

5 ראה מחקרהן של עליזה שנהר-אלרעי ושל דינה שטרן.

גם בעולמות אחרים. היא באה לייצג עולם חשיבתי ורגשי של הילד, אך הכתיבה היא הבעה של מבוגר.

ב. ספרות ילדים חרדית - מהי?

בבואנו לעמת הצעות אלה להגדרת ספרות הילדים עם ספרות הילדים החרדית, ניווכח לדעת, כי ההגדרות מקבלות משמעות שונה, בעלת הדגשים שונים וחד-משמעיים יותר:

א. הנסיון להגדיר ספרות זאת לפי המוען מעוררת את השאלה מהו תפקידו ומעמדו של המוען? הרב א' וולף⁶ (מייסד סמינר "בית-יעקב" למורות ולגנות בבני-ברק) עוסק בתפקידו של היוצר. בתחילת דבריו, עומד הרב וולף על חשיבותו של המשורר (הסופר) כמתווך בין ההוגה והקהל וכמשרת האידיאה. בכך פוסל הוא את האפשרות של יצירה ניטראלית, כי "אפילו רושם כלשהו משפיע ואינו בטל" (עמ' 50). לדעתו, אין להשתמש במושג "יוצר", כי יוצר יש רק אחד, והוא בורא עולם.⁷ לכן המחבר הוא מתווך, המעביר ערכים שאינם נחלתו. ההוגה מבטא את מערכת הערכים הדתיים במחשבה ובחלכה, בהשקפה ובמעשה, אך אין הוא מחדש. תפקידו הוא לחשוף ולממש את הדעת הצפונה בתורה. המפעל אינו של האדם, הכול מן השמים, והמחבר עורך ומסדר את הדברים.

כדי להיות מתווך מהימן, על הכותב להשתייך למחנה מוגדר, להיות בעל מעמד של מחנך, לעבור מערכת מבקרת, ולהביע השקפת-עולם ברורה, מוסכמת ומקובלת על הקהילה ומנהיגיה. מעמדו מתחזק ע"י הסכמות של דמויות ידועות (כמקובל בספרות הרבנית). מעמדו זה של המוען מכתוב גם את אופי תפקידו. מטרתו הראשונית היא להביע עולם ערכים מובנה של חברה בוגרת, המעוניינת להעבירו לדור הצעיר. שאיפתו היא, להביא את הדברים כאילו הם צורכי הילד וחוויותיו, אך למעשה אין הוא מעוניין לבטא את עולמו הקונקרטי של הילד. לפי דעה זו, הסופר רואה את תפקידו כמחנך וכמורה-דרך.

6 וולף, אברהם: "לימודי תול על טהרת הקודש", קובץ מאמרים. בני-ברק, תשל"ד.

7 לשאלה: למה אין כמעט סופרים דתיים? עונה א' מגד: "זו הסיבה שעבור אנשים מאמינים באמת, כתיבת פרוזה עלולה לגרום להרגשת חטא. סופרים הלא מתחרים במעשי הבריאה ובמידה מסוימת זאת חוצפה כלפי שמיא, הקבי"ה ברא עולם וברא אנשים אז מה אתה הולך ובורא אותו מחדש?" (הצופה כ"ו בשבט תשנ"ב 31.1.92).

ב. הנמען בספרות הילדים החרדית גם הוא אינו נמען אונימי. המחבר רואה לפניו את הנמען שיש לקדמו ולעצבו למבוגר החבר בקהילה. לצורך זה; הוא רואה בילד אובייקט שיש להשלים את חינוכו בבית ובביה"ס. התבנית הסיפורית מהווה גורם נוסף העומד לרשות המבוגר המחנך. הספרות לילד החרדי מגבילה את קהל קוראיה לילדים עד גיל 10-12. בתקופת ילדות זו, יש צורך לנצל את התבנית הסיפורית או השירית כדי להשפיע על הילד. בגיל מבוגר יותר; מתחנך המתבגר ע"י לימוד ספרי מוסר ומחשבה, עיון בהגיגים ולימוד הלכה. המחבר, בהכירו היטב את הנמען כמיצג קהל מוגדר, מבטא מציאויות מחייו של הנמען, אך את השפיטה, המסקנה והביקורת הוא מחזיר לפי הגיבורים שבסיפור. בעוד שבהגדרות שונות של ספרות ילדים נמצא את הביטוי "ספרות שנענית לצורכי הילדים", הרי בספרות הילדים החרדית נתקן ונאמר: ספרות, שנענית לצורכי הילדים כפי שהמבוגרים - החברה - מבינים צרכים אלה, לאור האידיאל הרצוי (ולא בהתאם למצול).

ג. הגדרת ספרות הילדים החרדית מן הבחינה התמטית תביא אותנו להגדרתו של סאקסבי⁸ הטוען, שהאינדיקטור לספרות ילדים הוא מידת ההתאמה שבין העולם הרחני-חוויתי, המיוצג ביצירה הספרותית, לבין ניסיונו והתנסותו של הילד הקורא בעולמו הממשי. לדעתו, ככל שההתאמה קרובה והדוקה יותר, הוזהוי והסיווג חדים ומוחלטים יותר. כלומר: היצירה המשקפת את עולם הילד היא זאת שתיקרא ספרות ילדים.

יש לראות את ספרות הילדים החרדית כספרות שנענית להגדרה זו. ספרות זו אכן משקפת חווי חיים הקיים במשפחה ובחברה החרדית. המציאות המוצגת בספרים היא מציאות חיי הילד החרדי מילדותו הראשונה ועד בגרותו, כשבנוסף לתיאור המציאות מוצג (כמקובל בספרות הדידקטית) המודל לחיקוי, מוסר ההשכל והלקח הברור והגלוי. נראה, כי הכותב בורר לו את היעדים התמטיים והיעדים החינוכיים, ואח"כ מלבישם בלבוש ספרותי, תוך ברירה הן בין הנושאים, הן בלשון והן באמצעים הספרותיים כתוצאה ממגבלות חינוכיות. מגבלות אלה יובילו גם לצמצום בנושאים: ספרות זו תעסוק בנושאי משפחה וחברה בקהילה החרדית, דמויות מופת הראויות לחיקוי, גבורה נפשית של יחיד מול רבים, טוב מול רע, טהור מול טמא וכד.

8 Saxsby, Maurice and Winch, Gordon (ed.) "Give them Wings: The Experience of Children's Literature". The Macmillan company, South-Melbourne. 1987.

הצפנים בהם משתמשת ספרות זו גם הם ידועים ומוכרים לקהל מוגדר של מבוגרים, ושל ילדים. זר לא יבין זאת. צופן לשוני ומטה-לשוני (קונוטציות, ניואנסים של מלים), לשון שמרמזת לטקסטים אחרים וכו' (כגון: התוועדות, שולחן, קדושה וטהרה וכד'), וכן צופן חברתי-תרבותי חוץ-ספרותי (חגים, ענייני תפילה וכד') - כל אלה יוצרים קרבה אל הסופר ואל הדמויות הספרותיות המשתמשות בצפנים זהים לשלהם. ככל שיש חומרים משותפים רבים יותר למוען ולנמען, כך תובן היצירה טוב יותר.

גם מבנה סיפורים רבים מתאים לצופן המוכר למוען ולנמען מתחום השקפתם וידיעותיהם. סיפורים רבים בנויים על-פי הנוסחה: החטא (הכישלון), העונש, החרטה והחזרה בתשובה (שיפור, תיקון). דרגת סיום הסיפור גבוהה יותר ומעולה יותר מנקודת פתיחת הסיפור (הגיבור התעלה, ההתנסות שיפרה את תכונותיו, התנהגותו וכו'). מבנה זה לקוח מתהליך החזרה בתשובה, כפי שהוא מוצג במחשבת היהדות: החטא, ההכרה בחטא, הווידוי, החרטה והקבלה לעתיד. לפיכך ניתן לומר, כי מבחינת המסרים והצפנים של ספרות זו, ניתן להגדירה באופן ברור וחד-משמעי.

לאור כל האמור נאמר, כי במושג ספרות ילדים חרדית אנו כוללים את היצירות שנכתבו ע"י יוצרים חרדים עבור ילדים חרדים שקוראים יצירות אלה, וזאת, מתוך היענות להווי המיוחד המאפיין את הקהילה החרדית. ספרות זו מייצגת את עולם הילדות הקיים והרצוי, ומכוונת את הקורא בעקבות הפרוטוטיפ של הילד היהודי לפי השקפת חז"ל.

ג. ספרות הילדים החרדית - ספרות דיזקטית

עד עתה עמדנו על מרכיבים שונים שיש להתייחס אליהם בבואנו להגדיר את ספרות הילדים בכללותה, ואת ספרות הילדים החרדית באופן ספציפי, על מאפייניה המיוחדים. אולם יש לזכור, כי ספרות ילדים היא בראש ובראשונה ספרות ויש לנסות להגדיר את התכונות הספציפיות של כספרות. יש לעמוד על התכונות הספציפיות של ספרות הילדים החרדית לעומת המאפיינים הבולטים של ספרות הילדים האחרת.

הראל, בדונו בהגדרת ספרות הילדים כענף ספרותי, טוען, ש"צריך לצאת מעקרונות הביקורת וההערכה של הספרות הכללית כדי להגיע אל השיפוט

9 הראל, שלמה: "ספרות ילדים היא ספרות", מרכז ימימה לחקר ספרות ילדים והוראתה, תשנ"ב 1991.

הראוי של ספרות הילדים".¹⁰ לדעתו, יש לקבוע לכל ז'אנר נוסחה - קוד, לפיו ניתן לבחון את ההיבטים הספרותיים המהותיים - תמטיקה ודרכי עיצוב - המאפיינים ז'אנר זה בספרות למבוגרים ובספרות לילדים. רק כך נוכל לבנות תמונת אופי אחראית ומוסמכת של ספרות ילדים.

בעיה המתעוררת בעת ניסיון ליצירת נוסחה כזאת לשפיטת ספרות הילדים החרדית היא היעדרה של ספרות יפה למבוגר החרדי. מאחר וספרות כזאת אינה נכתבת, לא קיימות גם המודעות למודל ספרותי רצוי. לא מוכחת פואטיקה שצריכה לשמש כמקור חיקוי או כמקור השראה ליוצר לילדים. מאחר ומטרתה המוצהרת של ספרות הילדים החרדית היא לשמש כלי-עזר לגורמי החינוך האחרים, יש לשפוט אותה בהתאם למודל של ספרות דידיקטית על כל מרכיביה ומאפייניה. הגישה הדידיקטית היא המוקד המשפיע על התמטיקה, הלשון והסגנון, התבנית (קישור וארגון) הדמויות הדוברות או הגיבורים של היצירה, מוסר ההשכל והפתרונות. תזמורם של כל היסודות האלה יוצר את האפקט על הקורא. הרובד התמטי יכול בניית עולם, שבו מיוצגים דפוסי התנהגות, אורחות-חיים וכדי בעולם הממשי של הקהילה החרדית, כפי שהם מוכרים מתוך התנסות אישית של הילד, וזאת, כדי לגרום להזדהות אישית של הקורא עם מציאות מוכרת לו, ההתרה תלווה מגמת תיקון ועלייה מן המצוי אל הרצוי.

בעקבות המודעות המתרחבת לפסיכולוגיה של הילד, ניכרים בספרות הילדים החרדית שינויים: הסופרים מרבים לתאר בסיפורים הריאליים את עולמו של הילד ואת המצבים היומיומיים אליהם הוא נקלע, יצירות שונות המבטאות משאלות לב, קיימת מודעות-יתר לבעיות שונות שקיימות בחברה החרדית, כולל חריגות מהמסגרות המקובלות, כל זאת, בעקבות ההכרה בפסיכולוגיה כמדע-עזר החינוך, הכרה בילד החריג על המשתמע מכך, ו"פזילה" לעבר ספרות הילדים הישראלית, שמרבה לעסוק בנושאים אלה. יש לזכור, כי הנושאים המופיעים בספרות החרדית, נבחרו אחרי סלקציה חמורה ותוך התאמה מוחלטת למגמותיה הדידיקטיות של ספרות זאת.

הגיבור או הדובר הוא ביצירות רבות הילד עצמו, לעתים הוא מביא גם את "קולו של האני העליון", אולם במרבית היצירות הילד אינו מוצג כיחיד אלא כחלק ממשפחה, מחברה, מקהילה. את "הקול המוכיח", דברי מוסר-ההשכל, הלקח וכוי "שם" המחבר בפי דמויות אחרות, שתפקידם בחברה החרדית הוא

אכן להוכיח ולחנך: אח בוגר, הורים, מורים, רבנים, מדריכים וכד'. כל אלה, ידריכו את הילד ויעזרו לו לתקן את המעוות, להחליט את ההחלטות הנכונות ולהפיק את הלקחים הראויים. הגיבור - הילד - נתון כל הזמן לביקורת עצמית או לביקורת של הסביבה ושאיפתו היא לעמוד בדרישות אותן הציב לעצמו והציבה לו החברה. דרך עיצובם של הגיבורים יענה גם הוא על מאפייני הספרות הדידקטית.

הרובד הלשוני בספרות זו הוא ייחודי. רובד זה עונה לדרישה לדבר ולכתוב בלשון נקייה. הפניות להורים, למורים ולזקנים הן בלשון גבוהה, אין שימוש בסלנג (אפילו בשיחה בין ילדים) וביטויים רבים לקוחים מן המקורות. בעקבות השפעתה של ספרות הילדים העברית, נוצרת מודעות לאמצעים מוסיקליים בשירה.

תבנית העיצוב של היצירות, המרכיבים הרטוריים ויתר היסודות שהוזכרו לעיל, מעוררים בקורא חוויה אסתטית ומשפיעים עליו, הן מבחינה רציונלית והן מבחינה אמוציונלית. בדרך זו, שואפת ספרות זו למלא את היעדים אותם הציבה לעצמה.

ד. תפיסת הילדות במקורות היהדות

כדי לענות על השאלה האם ספרות הילדים החרדית מציגה זהות בין ה"אני" שבסיפורי הילדות, עם אב-טיפוס של הילד היהודי כפי שהוא עולה מן המקורות, והאם לוקחת על עצמה הספרות הזאת את העברת המסר האידיאולוגי של השקפת חז"ל ביחס לילדות - יש להכיר את עמדת המקורות היהודיים לגבי עולמו של הילד, וזאת, בהשוואה לגישת תרבות העולם המערבי ביחס למושג "ילד - ילדות".

בעולם הרחב, מתפתח חקר הילדות באיחור, ובעקבותיו גם הספרות מאחרת לתאר את עולמו המיוחד של הילד.¹¹ ניתן לבחון דוגמאות ליחס השונה לילדות באירופה בימי-הביניים ובזמן החדש, ולראות כי ההכרה בילדות כמהות נפרדת, היא מושג מודרני שהתפתח באיטיות באירופה. תפיסת היהדות את הילדות שונה. המקורות השונים עוסקים בילדות בהרחבה: לידת הילד והטקסים הקשורים בכך, זוכים למקום רחב. החשיבות שבלידת ילדים כמצווה בפני עצמה (פרו ורבו), הדאגה לעולם הילד תוך הזכרת חובות האב כלפיו בתחום הרוחני

11 Arie's, Phillippe: "Centuries of Childhood". London: Johnatan Cape 1962.

ובתחום החומרי¹² - כל אלה מעידים על החשיבות שייחסו חז"ל לילדי ולתנאי גידולו.

הספרות האירופאית במאות ה-16-17 תפסה את הילדות כמקור לשעשועים, לבידור המבוגר וכד'. אח"כ התעוררה המודעות לגבי חובת המבוגר לאחריות כלפי הילד, לדאגה לשמירה על בטחונו והבטחת טובתו,¹³ ובהמשך הועמד הילד במרכז,¹⁴ כשהכול מודעים לצרכיו ומשתדלים למלאם, הן בתחום הכלכלי והן בתחום הרוחני-תרבותי. ניתן לסכם, לכן, כי ההתייחסות אל הילד ומעמדו היא פרי שינויים חברתיים ותמורות בהשקפות עולם.¹⁵ הספרות, כחלק מתרבות המושפעת מהלכי-רוח של התקופה, מבטאת בעמדותיה ובמבניה של היצירה את השוני שחל בהשקפת-העולם.¹⁶ התפיסות הפדגוגיות, הפסיכולוגיות והחברתיות, המאפיינות כל תקופה, הן שתעמודנה בבסיס היצירה "מאחורי כל יצירה ספרותית עומדת השקפת-עולם ברורה, שאותה מתכוונת היצירה למסור, וכל השקפה יצרה לה כלים צורניים משלה, ומכאן, שצורה ותוכן כרוכים זה בזה".¹⁷ לפיכך, עלינו לבדוק את מקומה של הילדות בהשקפת העולם של חז"ל, כפי שהיא מובאת במקורות, ולבחון את מעמד הילדות, כפי שהוא מובע בספרות הילדים החרדית. השאלה שתבקש היא: האם יש זהות או שוני בין השתיים. לשם הדיון, נביא מספר דוגמאות המבטאות את יחסם של חז"ל אל עולם הילדות:

1. באגדה, מוצגת הילדות כתקופה קסומה, שהאדם מצטער על הליכתה "ווי לה לחדא דאזלא ולא אתיא, מאי היא אמר ר' חסדא: ינקותא כי אתא רב דימי אמר ינקותא כלילא דוורדא..."¹⁸.
2. הילדות היא תקופה, בה הילד מסוגל לקלוט את הנלמד בקלות, כפי שמתאר אלישע בן אבויה:¹⁹ "הלומד ילד למה הוא דומה - לדיו כתובה על נייר חדש, והלומד זקן למה הוא דומה - לדיו כתובה על נייר מחוק". לעומת

12 "האב חייב בבנו למולו ולפדותו וללמדו תורה ולהשיאו אישה וללמדו אמנות" (קידושין כא,א).

13 בר תקוה, ב: "עולם הילדות..." עמ' 30.

14 Elien, Key: "The Century of the child". N.Y.: Putnam 1909.

15 ניר, נחמה: "מוטיב הילד בספרות העברית", בר-אילן.

16 אלמוג, גאולה: "גישות עמדות ומבנה..." מעגלי קריאה 7.

17 כרמי, לניאדו: "השקפות עולם", עמ' 11.

18 "אוי לה לאחת שהלכה ואיה חוזרת! מה היא! איך דא: הילדות. כשבא רב דימי אמר הילדות נור של ורדים..." (שבת קנב, א).

19 פרקי אבות ד, כה. וכן: "ילד צעיר דומה לעיסה שהיא נילושה בחמין".

הפוטנציאל הטמון בילד, נטיותיו הן למעשי שטות וקלות-דעת שהקטנים רוב מעשיהם מקולקלין".²⁰ אמר ר' יצחק מהי שנאמר "כי הילדות והשחרות הבלי" (קהלת יא, ו) - דברים שאדם עושה בילדותו משחירים פניו לעת זקנתו".²¹ ניתן לראות בכך את המקור לקושי בחינוך, והחובה לחנך²² כדי לגדל אדם שיקיים את מצוות הדת. חז"ל טוענים, כי מי שמגדל את הילד ומחנכו, הוא הראוי להיקרא אב, ולא המוליד,²³ וזאת, מתוך הערכה למאמצי החינוך שמשקיה המגדל. החינוך הנכון יביא לתוצאות המקוות: ... ר' אליעזר אומר: אם חנכת בנך עד שהוא נער בדברי תורה הוא מתגדל בהם והולך שנאמר "גם כי יזקין לא יסור ממנה" (משלי כב, ו), ור' יהושע אומר כפרה זו, כשאינה למודה לחרוש קשה עליה בסוף וכזמורה זו של גפן שאם אין אתה כופפה כשהיא לחה, כשתתקשה - אין אתה יכול לה".²⁴

3. פסוקים רבים במקרא מתייחסים לחשיבות החינוך. הגורם המחנך הראשוני הוא הבית, המשפחה, ובעיקר מוטלת החובה על האב. עיקר תפקידו הוא בהעברת מורשת היהדות לדור הצעיר: "ושננתם לבניך" (דברים ו, ז). גדולתו של אברהם אבינו מבוטאת במלים: "למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אתריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט" (בראשית יח, יט) - הוא זה שיעביר את בשורת היהדות לדורות שיבואו. המקרא וחז"ל נותנים הדרכה מפורטת לגורמים המחנכים למה ואיך לחנך את הילד: "כשתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה" (ספרי, דבי י, ו), ובסדר פסח: "שכאן הבן שואל את אביו ואם אין דעת בבן, אביו מלמדו" (משנה, פסחים י, ד) ... בשביל שיהיו רגילים במצוות (משנה יומא ה, ד) ועוד.

עיקר תכלית חיי האדם הוא לדאוג להמשכיות עם ישראל ולהעברת האידיאות הרוחניות לחוליות הבאות בשלשלת: "להיות לך לאלקים ולזרעך אחרך" (בראשית יז, ז) - בזמן שזרעך אחרך שכינה שורה, אין זרעך אחרך - על מי שורה - על העצים ועל האבנים;²⁵ המצווה להנחיל את המסורת מאבות לבנים מוטלת גם על היחיד וגם על הקהילה. הסיבה נעוצה באמונה, שהברית שנכרתה בין עם ישראל ואלוקיו במעמד הר-סיני, נכרתה גם עם נפשות כל הדורות

20 חולין פו, א.

21 שבת קנב.

22 "כי יצר לב האדם רע מנעוריו" (בראשית ח).

23 שמות רבה נו.

24 מ"ד משי כ"ב.

25 יבמות סג-סד.

העתידים להיוולד, ולכן מוטלת על כל דור חובה לדאוג להעברת תוכן הברית לבנים, כדי שיוכלו לקיים אותה. מקור החובה לחנך הוא מתוקף מצווה זו, ולכן, החינוך הוא פעולה מודעת ומכוונת, הנובעת ממניעים דתיים, שמטרתם הקניית המסורת לבנים²⁶.

נוכל להבחין בחינוך היהודי המסורתי ב- 3 דרכים מהותיות בחינוך, כפי שנמצא אותן בחינוך המסורתי הפרימיטיבי:²⁷

- א - הילדים מתבוננים בחיים שמסביב ולומדים כיצד פועלים (חיקוי).
- ב - הילדים לוקחים חלק בעבודה לצד המבוגרים (התנסות).
- ג - ההורים ואנשי הדת מלמדים אותם את האמונות והמנהגים החשובים. גם בקהילה החרדית נגלה יסודות אלה של חינוך: החל בגיל-הרך ביותר על-דרך החיקוי וההתנסות, כשהבית והמשפחה הם גורמים דומיננטיים ביותר, בצירוף גורמי הקהילה - כולם פועלים יחדיו להעברת מורשת הקהילה לדור הבא, בבחינת: "תורה צוה משה מורשה קהילת יעקב" (דברים לג, ד).

ה. ביטויין של עקרונות החינוך היהודים בספרות הילדים החרדית

בעיוננו בספרות הילדים החרדית, נגלה את עקרונות החינוך של המקרא ושל חז"ל. הגישה, כי הילד הוא כחומר ביד היוצר וכי על המבוגר לחנך ולתקן אותו עיי העברת מסורת הדורות, כדי שימשיך גם הוא את המורשת - זו הגישה העומדת ביסוד עולם היצירה החרדית לילד. אמנם, יש קושי לחנך את הילד, אך זו המשימה ואין להיבטל ממנה.

"היצירה הספרותי הוא אחד הכלים דרכם תתעצב דמותו של הילד. המבוגר, באמצעות היצירה שנכתבה לילד, משווה לציוויים תוקף מוחלט. העובדה, שבני-אדם אינם מצליחים לשמור על הצווים התוכניים והמוחלטים האלו, אינה מפקיעה אותם מאופיים המוחלט, משום שהעברה עליהם כחטא דתי..."²⁸

כדוגמה לגישת החינוך החרדי לכוח הספרות, נעייין במדריך לאמהות חרדיות, בו נכתב:²⁹

26 אנציקלופדיה חינוכית, כרך ב', עמ' 583.

27 כהן, אדיר: "דרך הרוח", עמ' 221.

28 אנציקלופדיה חינוכית, כרך א', עמ' 61.

29 הרמטן, יוסף: "מדריך לאמהות בחינוך הגיל הרך". רשת אהלי יוסף יצחק. כפר תב"ד.

"...בגילים שלו (4-5) רצוי לפתח, לבסס ולהעמיק את האמונה התמימה, הילדותית והטהורה של הפעוט. סיפורי מופת על צדיקים, על המעשים הטובים שעשו ילדים למען חבריהם, על מסירות-נפש ללימוד התורה ולקיום מצוות... סיפורים חסידיים בגיל הרך ערכן לא יסולא בפז, כי השפעתן החינוכית-מוסרית עצומה".

עמדה זו מבוססת גם על קידושו של הסיפור בחסידות:³⁰ "מנהג חסידים לספר בבית סיפורים חסידיים בכל מוצאי-שבת... זה ישפיע טוב על הפרנסה..." "יש לדעת, כי כל סיפור הוא הוראה בחיים, כל סיפור צריך להביא מידה טובה וחיות פנימית בהידור מצווה ולהרגשה פנימית של דרכי הנועם של תורת החסידות..."³¹

אנו רואים בספרות הילדים החרדית המשך אידיאולוגי לדרכם ולתורתם של חז"ל ביחס לילדות. גישה זו באה לידי ביטוי ע"י מספר אמצעים ספרותיים, בעזרתם מגבירה הספרות את כוחה כגורם המתנך את הילד.

א. הגישה החינוכית שיש להציב סטריאוטיפי חיובי בפני הקורא. ההדגשה של הכוון החיובי של "מה יש לעשות", של דוגמה אישית, כפי שמרבים לעשות חז"ל ובעקבותיהם סיפורי הצדיקים למיניהם, ולא של השלילה - הכישלון - שאין לנהוג כמוהו. אם טועה הגיבור (אירוע נדיר ביותר), מיד יבוא התיקון ויודגש הטוב, חינוך על-דרך הטוב והחיובי ואף המושלם.³²

ב. דרך הפקת הלקח: הקורא יפיק לקחים מהסיפור, מהגיבורים, אך אין לו חופש להסיק את הלקחים לפי כוח שיפוטו, לפי הבנתו וביקורתו. היוצר אינו משאיר לקורא את הפקת הלקחים, אלא הוא מפיק עבורו את הלקחים ומביאם בצורה חד-משמעית שאינה ניתנת לערעור. כפי שמצהיר המחבר אלי נתן רוט במבוא לספרו: "מטרות הספר לתת לצעירים... ללמד לקח משקידתו הגדולה... לקבל קרינת אש קדש משלהבת תפלתו היוקדת שנבעה ממעמקי לבו ולקחת דוגמה ממידותיו הנעלות ומעלותיו התרומיות."³³

ג. דרך מסירת המסר: מטרתו העיקרית של הסיפור היא להקנות לילד הקורא מסרים ברורים. המסרים קשורים לכל תחומי החיים: התחום של "בין

30 זן, י: "הסיפור החסידי". פרק ראשון.

31 הרטמן, יוסף: שם עמ' 56.

32 בניגוד לתבנית האנטייתזה - "הצד האפל" של המציאות כהכשרה לחיים כפי שמביא שי הראל במאמרו: "על כמה משיטות ההכוון הדידקטי בשירי ילדים", מעגלי קריאה, עמ' 9.

33 רוט, נתן אלי: "נזר ישראל", עמ' 11-12.

אדם למקום": קיום מצוות, תפילה, הלכות שבת וכו', והתחום של "בין אדם לחברו": מקום הילד במשפחה, יחסו לחבריו, יחסו לגדולי תורה, מידות טובות וכו'. הדבר נעשה תוך עיסוק בנושאים הלקוחים מחיי היום-יום, וכן, תוך הכרת דמויות הצדיקים המורמים-מעם: דיוקנו הרוחני האצילי ישמש כסמל אשר ממנו ילמדו אורחות-חיים יבינו וישכילו את הדרך שילכו בה והמעשה אשר יעשו, נתיב התורה והחסידות... מגמת הספר היא להחדיר דרכו אהבת השי"ת... להקנות להם ערכי מוסר נעלים..."³⁴.

דוגמה ספרותית נוספת ל"שננתם לבניך" נוכל למצוא כשהסופר³⁵ מקנה "דינים והלכות ואהבת מצוות בסיפור מרתק". בפתח הספר נאמר: "אליכם החורים, הספר שלפניכם לא נכתב על-מנת להעניק לילדכם סיפור הרפתקאות. לא, זאת איננה מטרתו. הוא נועד להרחיב ולהעשיר את ידיעות הקורא הצעיר - ילדים ונוער - בדינים ובהלכות ולחנכם להקפדה בקיום המצוות. הסיפורים הם אך כלי ואמצעי לכך". הספר כולל הלכות והסברים תוך כדי דיון הלכתי, כשלימוד ההלכות מסוכם בדרך-כלל בפיו של המדריך שאול. בסוף הספר יש דף מקורות הלכתיים לפרקי הספר.

מסר חשוב ועקרוני המועבר בספרים שונים בצורה ישירה או עקיפה הוא עובדת היות הילד תוליה בשרשרת עם-ישראל:

"יגל יעקב ישמח ישראל - ישמח ישראל! היא שמח ילד יהודי! כי יש לך במה לשמות. שמח באמונתך, בתורתך הקדושה, בהיסטוריה שלך המיוחדת במינה, בגורלך... ישמח ישראל! שמח על כי עובד אתה את הבורא היחיד... שמח על החובה המוטלת עליך לאהוב את ה' יתברך בכל לבבך... שמח כי הנך בן לעם הנצחי לעם-עולם, בן לעם ה', לעם שזכה לעמוד לפני הר-סיני ולקבל את התורה מפי הגבורה..."³⁶

ובמקום אחר מודגשת המשכיות השליחות:

"בשירה ובביטחון אני צועד

ומטה-משה איתן בידי

דרך המדבר החולי הלוהט

אל ארץ הילד היהודי"³⁷.

34 ש.ס.

35 אביגדור, פי: "הרפתקאותיו של חיים". ירושלים, זרקור, תשמ"ג.

36 שינדלר, אליעזר: "בממלכת הילדות", ירושלים, משאבים, תשי"מ.

37 שם עמ' 9.

לפיכך, אין להתעלם מהשינויים שמאפיינים ספרות זו: הרקע ובמת ההתרחשות (מבחינת המרחב והזמן) מתאימים לקהילה החרדית העכשווית, כפי שהיא חיה בטריטוריה שלה. גם דמויות הגיבורים הן דמויות ריאליות המצויות בסביבה ריאלית עכשווית.

אולם, הגישה החינוכית והאידיאולוגיה שמניעה את היוצרים ואף מובעת ביצירות עצמן, היא אידיאולוגיה הבנויה על מסורת הכתובים ועל השקפת חז"ל. בדרך זו, של עקביות עקרונית מחד גיסא, וגמישות והתאמה מאידך, נוצר איזון בין המשכיות ושינוי. כך, מתאפשר להמשיך ולהסתגל לשינוי, תוך תיאום עם האידיאולוגיה. בספרות זו מגויס הילד כדגל וכסמל להמשכיות העבר, תוך כדי התאמה להווה. מראות השתייה שלו, שמהם ינק את תכונותיו היסודיות, הם דפוסי ההתנהגות היסודיים של היהודי מדורי דורות.³⁸

היסודות ההגותיים, מניעי הנפש והביטויים והמבנים ההתנהגותיים שונים קיימים לפי השקפת קדמונינו, אולם במת ההתרחשות השתנתה, ולפיכך, גם הפרטים הקשורים בה השתנו. שני היבטים אלו מבטאים את המציאות העכשווית בחברה החרדית. מאחר והבסיס לא השתנה, לא יעלו נושאים שונים הקשורים בד"כ בשינוי עקרונית ובשינוי עמדות, כגון: בעיית יחסי אבות ובנים, המהווה נושא מרכזי בספרות בכלל, ובספרות הילדים בפרט, אינה תופסת מקום בספרות הילדים החרדית, מאחר ויחסים אלה מושתתים על הבסיס אותו הניחה התורה וחזקוהו חז"ל. על-פי בסיס זה, נהגה החברה היהודית המסורתית לאורך כל הדורות.³⁹

ו. תהליך ההתמקדות בילד בספרות הילדים החרדית

חוקרים רבים רואים בשנות ה-70 נקודת מפנה בספרות הילדים העברית. שלמה הראל,⁴⁰ בסקרו את שירת הילדים העכשווית של שנות ה-70 טוען, כי מאפייניה הם "ריאקציה לתהליך קודם והליכה לקראת תהליכים אבולוציוניים של צמצום פירוק ונשילת הסממנים הישנים". אחד המאפיינים של השינוי הוא בנושא מעמדו של הילד בחברה ובספרות. הילד שספרות הילדים של שנות ה-40

38 Chechter: "The child in the Jewish Literature", Jor, Vol 11, p. 1-24.

39 בר-תקוה, בנימין: "עולם הילדות בספרות העברית". דיסטריציה, אוניברסיטת בר-אילן, תשלי"ח, עמ' 38.

40 הראל, שלמה: "בין המהפכות: מביאליק עד אטלס בהיבט דיאכרוני" באר 2, מכללת בית ברל, תש"ן 1990.

הציגה אותו כחלק מהקולקטיב העברי, כיצור חברתי בעל מעמד ברור של קבלה והתחנכות וכבעל תפקידים מוגדרים במסגרת סביבתו, מוצג החל בשנות ה-70 כאינדוידואם, כפרט כשהדגש הוא על ה"אני" של הילד. היצירה שואפת לתת לגיטימציה וביטוי לרגשותיו, לכעסיו ולאהבותיו ללא כחל ושרק. אדיר כהן⁴¹ מציין את ההתמקדות בעולם הילד: "לא עוד מגוון רחב של נושאים הקשורים בעולם הריאלי ובעולמות רחוקים אלא צמצום לעסוק בעולמו הפנימי של הילד כפי שהילד רואה אותו תוך שימוש בלשונו של הילד". מוסיף ואומר ש' הראל⁴²: "מאחר ורשות הדיבור ניתנת לילד, הוא עצמו מבטא את רגשותיו הטבעיים שאינם יודעים הגבלות של חוקי החינוך והחברה. כתוצאה מגישה זאת, גם לשון היצירה נסוגה ומצטמצמת, חלה 'ירידה' לשפה המדוברת תוך חיקוי שפת הילד הכוללת שפה רדודה, שיבושי לשון וסלנג עממי ישראלי בן זמננו".

תהליך ההתמקדות בילד גם בספרות וגם בתחומים אחרים השפיע על ספרות הילדים החרדית, שפנתה, גם היא, לעיסוק בחיי הילד, אם כי על-פי דרכה שלה. העיון בעולמו הפנימי של הילד אינו נעשה תוך מתן ביטוי חופשי לצורכי הילד, אלא תוך בקרתו של המבוגר: המבוגר "מחליט" אלו רגשות מותר לילד להרגיש, אילו צרכים פסיכולוגיים מותרים להבעה או לסיפוק ואילו אסורים, ולכן לא יוזכרו ביצירה.

אין לחשוב על ערעור כלשהו מעמד ההורים או דמויות מבוגרות אחרות בקהילה, אין לגיטימיות לתחושת ביקורת או תסכול כלפי הדת, אין להרהר אחרי הצדק והמוסר שבמחשבת היהדות ואפילו בתוך המשפחה: אין לגיטימיות לקנאה בין אחים, להתעלמות מן החלש וכד'. אם יש רמו לתחושות אסורות אלה, מיד יבוא תיקון והכל יבוא על מקומו בשלום. כאן אנו רואים בשנית את ההשפעה החיצונית על היצירה החרדית, אך הביקורת וההגבלות מצד אופי ההשקפה החרדית בולמים את ההשפעה, ממיינים את המותר, מסננים את האסור. אמנם, מצטרף "כלי" חדשני, אך השינוי האידיאולוגי אינו מתרחש.

ז. הילד בינו לבין עצמו - שאלת הדימוי העצמי

ספרות הילדים החרדית, שאכן קלטה את השינוי ואת ההתמקדות בעולם הילד, עושה זאת בדרך ייחודית ושונה מספרות הילדים העברית. כדי להתמקד

41 כהן, אדיר: "תמורות בספרות ילדים", אי"ח, 1988, פרק א'.

42 הראל, שלמה: "לשון שירי ילדים, התפתחות היסטורית". ספרות ילדים ונוער כרך 16 חוברת א', ע' 14-27.

ולבחון את הייחודיות, נבדוק כדוגמה את הדימוי העצמי של הילד-הגיבור בספרות הילדים החרדית. נראה את השפעת עולם מחשבת היהדות על עולמו הפנימי של הילד בינו לבינו.

שאלת הדימוי העצמי של הילד נוגעת בשיפוט העצמי שלו: כיצד מעריך הילד את עצמו ואת תפקידו במשפחה ובחברה והיכן הוא עומד ביחס לסולם הערכים המעבר אליו מסביבתו? - כל אלה באים לידי ביטוי בסיפורים ובשירים לילדים. בנושא זה הופך המספר לנושא-דברו של הילד, אך לעתים נדמה לנו, כי לא את עולמו של הילד הוא מבטא, אלא את מחשבת המבוגר, כפי שהוא היה רוצה לראות את ביטוייה אצל הילד. ניתן לכנות את המספר כ"מספר מתחפש".

בספרות הילדים הישראלית העכשווית, הנטייה היא לחזק את הדימוי העצמי של הילד ולתת לגיטימציה לתכונות שליליות, למעשים מזיקים ולרגשות שליליים, היצירות מעודדות את הילד לבטא את מחשבותיו ורגשותיו הקשים ומלמדות אותו לקבל את עצמו כפי שהוא. לא כן הגישה בספרות הילדים החרדית. המוטו העיקרי בדיונו של הילד עם עצמו הוא: עשיית חשבון נפש וחזרה בתשובה. הילד שופט ומעריך את עצמו, מגיע למסקנה שהוא אינו עונה לציפיות ההורים או לציפיות עולם הערכים שמועבר אליו כעולם אידיאלי ומושלם. מסקנה זאת מביאה אותו להחלטה כי עליו לתקן את המעוות ומיד אח"כ יבוא המעשה המוכיח כי העוול תוקן. לעתים, נמצא גם כי הילד מעיד על עצמו כי מעשיו טובים, מסקנה שבאה לחזק אותו בדרכו. במספר סיפורים, המבוגר הוא זה שעוזר לילד ע"י הסבר קצר או ע"י דוגמה אישית (בד"כ מוסווית) לבדוק את עצמו ולהחליט החלטות נכונות. בסיפורים אחרים הילד בעצמו הוא זה ששופט ומחליט לעתים בעזרת חבריו.

הסופרת לאה פריד⁴³ מספרת לנו על 4 חברות, המבקרות את מעשי עצמן ומחליטות ביחד לקחת על עצמן משימות של השתפרות ושל מעשים טובים. השאיפה היא לחזור בתשובה. ברגע של אמת, שואלת הילדה את עצמה: "מי אני?" והמסקנה היא: הדימוי שלי חיובי אך מעשיי שליליים, כלפי חוץ אני טובה, עוזרת וכו', אך בבית פנימה אני נוהגת בדרך הפוכה. בעקבות זאת באה ההחלטה: יש לתקן, אין להתייאש.

בסיפורים רבים בולטת האחריות שאותה לוקח הילד על עצמו ועל מעשיו. שולמית הקטנה⁴⁴, שכל היום טוענת "גם אני רוצה" - החליטה בליבה: "די

43 פריד, לאה: "טובות הארבע מן האחת". ירושלים, זרקור, תשמ"ג.

44 בקרמן, מנוחה: "גם אני רוצה". סדרת הספרייה הקטנה 14, ירושלים, רמות פולין, תשמ"ט.

להיות קנאית! מהיום הזה והלאה אלמד גם אני ליהנות מכך שלאחרים טוב...". גם אני רוצה להיות טובת עין! "טוב עין הוא יבורך". דבריה אלה של הילדה ממלאים אחרי הכרזתה של המתברת במבוא לספר: "...כל סיפור מורה לקורא הצעיר התייחסות נכונה לקורות החיים ודרך להתמודד עמהן...".⁴⁵ בספר אחר באותה סדרה⁴⁶ אפילו הפעוט הקטנטן אלחנן מבין "שעשה מעשה לא טוב". מסקנתו אחרי "עיון" בהתנהגות העצמית שלו: "אף פעם אני לא כביש אני תן יד כל הזמן" גם זאת דוגמה למהלך של הכרת החטא וההחלטה לתקן מיד.

גישה של חיזוק התנהגות טובה תוך כדי בדיקה עצמיים נפגוש בספר "אני מקיים מצוות"⁴⁷ בו הילד מצהיר: "אני מקבל על עצמי את המצוות בשמחה... כמה נעים להיות מוקף במתפללים עטופים בטליתות! אני מוכן תמיד לנשק את ספר התורה ולומר 'אמן' בקול רם". במקום אחר יבוא גם הנימוק העצמי: "הרי צריך לומר תודה לה' על הדברים הטובים שברא כדי להשביע אותנו!", או במשפט: "אני משתדלת מאוד לקיים את המצוות עליהן למדנו בכיתה".

בספרו של אבי-שי⁴⁸ מצהיר הסופר במבוא לספרו, כי מטרת הספר היא "בהכוונה למידות טובות ולהרגלי התנהגות נאותים", ובהמשך: "יעדו של הספר להפוך את המעשים הטובים למוקד העשייה של ילדי הבית...". מובן, שהדוגמה האישית של ילד המבקר את עצמו ומתאים את עצמו לכללי ההתנהגות של סביבתו, תוכל לשכנע את הקורא הצעיר להתנהג לפי הקריטריונים המקובלים. שלומי (הגיבור) "חשב וחשב ומאוד הצטער... כדאי לחזור למוטב... החלטתי להיות ילד טוב מעתה...". ש' ברגמן⁴⁹ מתארת מציאות של חיי משפחה דתית. בסיפור "הולדת" מתלבטת הילדה אם לחלק סוכריות לילדים. הקול הפנימי המשפיע עליה להיטיב את התנהגותה הוא דמותה של ילדת יום ההולדת. הקול הפנימי משכנע אותה, שכדאי לקיים מצוות ולתקן את המעשים. ובסיפור אחר, "גשם של שלום"⁵⁰, הילדים מתלבטים אם לעזור זה לזה למרות ה"ברוגז" השורר ביניהם: "יכולתי לעזור לו אך אי אפשר, אנחנו 'ברוגז' חשב בליבו". כמובן שהתפיסות לא תאחר לבוא והשלום יושב על כנו. לילד שלכאורה מתלבט

45 שם, מבוא.

46 בקרמן, מנוחה: "אלחנן ברח לכביש". סדרת הספרייה הקטנה 16, ירושלים, רמות פולין, תשמ"ט.

47 שילר-קרלינסקי, רות: "אני מקיים מצוות". ירושלים, פלדהיים, תשמ"ז.

48 אבי-שי, מ': "מצעד הילדים הטובים...". ירושלים, מאורות הדעת, תשי"ד.

49 ברגמן, שרה: "גשם של שלום". ירושלים, נתיב, תשל"ט.

50 כני"ל.

באיזה מקצוע יבחן לכשיגדל יש תשובה ברורה: לא רופא, לא נהג וכי" את הספר מכל אני אוהב / אזי ברור ומובן לכלם / ולואי אגדל לתלמיד חכם".⁵¹ מהדוגמאות והדמויות לעיל ניתן לראות כי בסיפורים רבים אכן קיימת התלבטות (וזאת כדי לשקף מציאות מתיי הילד הקורא ולגרום לו להזדהות), אך ההתלבטות מביאה למסקנות ברורות. גם הכישלון, החטא, מביא מיד לאותה מסקנה מתבקשת: יש לתקן. דרך זאת של "עיון עצמי" באה לעודד את הקורא לבחון את מעשיו לאור סולם הערכים המוצב לפניו ולשפוט את מעשיו, ובמקרה הצורך לתקן ולשפר את הראוי לשיפור.